

RECENZIO

Lampert Vera

BARTÓK TÖRÖK NÉPZENEI GYŰJTÉSE MAGYAR FORDÍTÁSBAN

Bartók Béla: Török népzene Kis-Ázsiából. Magyar fordítás és kották. Közreadja Sipos János. Budapest: L'Harmattan–TIT Kossuth Klub Egyesület–MTA BTK Zenetudományi Intézet–Gül Baba Örökségvédő Alapítvány, 2019

Bartók Béla népzene kutatói munkássága elsősorban a kelet-európai, közelebről a hazai és szomszéd népek zenéjének tanulmányozására irányult. Kivételt képez afrikai gyűjtése Biskra vidékén 1913-ban és az 1936-ban folytatott kutatás Anatóliában. Ez utóbbi különbözik korábbi gyűjtőútjaitól abban is, hogy nem maga Bartók kezdeményezte, hanem felkérték rá. Érdemes röviden áttekinteni az eseményeket, amelyek a zeenszerzőt utolsó népdalgyűjtő útjára indították, és amelynek eredménye ösztönzően hatott a magyar népdalkincs keleti eredetének, kapcsolatainak további kutatására.

Az előzmények az első világháborút követően felbomlott oszmán birodalom helyén 1923-ban kikiáltott Török Köztársaság nemzetépítő, modernizáló törekvéseiben gyökereznek. A latin ábécé, az európai viselet bevezetése mellett kulturális téren is számos intézkedés történt: megújították az oktatást, az egyetemekre külföldi professzorokat hívtak meg, 1932-től kezdve művelődési házakat (Halkevi) létesítettek kulturális, népnevelő programokkal. 1935-ben felkérték Hindemithet a zeneoktatás megszervezésére, német karmestert neveztek ki az ankarai zenekar élére, és Hindemith közbenjárására az együttes tizenöt német, nagyrészt zsidó muzsikust szerződtetett.

Rásonyi László, aki az újonnan szervezett ankarai egyetem filológiai-történeti fakultásának a professzora volt, az ankarai Halkevi megbízásából írt Bartóknak 1935 decemberében. Aziránt érdeklődött, hajlandó lenne-e Bartók Ankarában előadásokat tartani és közreműködni az ankarai zenekar hangversenyén, hozzátéve, hogy gyűjtőmunkára is lenne alkalom. Bartók, aki az első világháború után nem indult gyűjtőútra, és utoljára 1917-ben dolgozott fonográffal, szinte postafordultával válaszolt: szívesen elvállalná a meghívást, honorárium nélkül is, csupán költségei megtérítését kéri.

A szervezők egyrészt a kortárs magyar zene és a népzene kapcsolatáról, a török nemzeti zene megszületésének feltételeiről, valamint a magyar és a pentaton-

kus régi török népzene kapcsolatáról kívántak hallani. Részletes válaszlevelében Bartók beismerte, hogy „a magyar és török népzene kapcsolatáról tk. semmit sem tudunk... Mahmud Raghib (Mahmut Ragip Gazimihal [korábban Kösemihal]) ugyan azt állítja, hogy az igazi török népzében sok a pentaton dallam; küldött is Pestre valakinek néhány ilyen dallamot, de ilyen kevés anyagból még nem következethetünk semmire sem.” Ezen a ponton Bartók abbahagyta a levélírást és fellapozta az 1931-ben megjelent *Zenei Lexikon* „török zene” címszavát, amelyből megtudta, hogy az isztambuli konzervatóriumban működik egy zenefolklór-központ; a gyűjtés fonográffal történik, és ezer népi dallamot már közre is adtak. Ennek a biztató információnak a nyomán már el lehetett indulni: „Nem kaphatnám meg ezt az 1000 népi (esetleg azóta még több) dalt tartalmazó kiadványt..., hogy tudjam, mit és miként gyűjtöttek. Továbbá üdvös volna, ha odautaztamban, még a felolvasás előtt megnézhetném ezt a sztambuli zenefolklore-központot; mert csak akkor adhatok hasznos utbaigazítást, ha tudom, mi történt és mi nem történt eddig ezen a téren.”¹ Bartók könyvtárában fennmaradt Gazimihal könyve,² amelyből november 5-én Ankarában tartott első előadásában egy erdélyi magyar dallam bemutatása után, összehasonlításként el is játszott egy dallamot zongorán.

Bartók tehát nagy várakozással készült az útra, a török nyelvet is tanulmányozni kezdte. Egyrészt remélte, hogy a régi stílusú magyar dallamoknak a nyelvrokon és ótörök népdalanyagban korábban felfedezett hasonlóságok alapján feltételezett keleti eredetére újabb bizonyítékokat talál, másrészt „minta-gyűjtőutat” szándékozott bemutatni, további kutatásra buzdítva a török kutatókat.

Az utazás, amelyre 1936 novemberében került sor, majdnem egy teljes hónapig tartott: Bartók november 2-án érkezett Törökországba, és 27-én vette meg a vonatjegyét vissza, Budapestre. Először Isztambulban töltött néhány napot a konzervatórium hanglemezyűjteményének tanulmányozásával, majd továbbutazott Ankarába. A fővárosban három előadást tartott a helyi Halkevi rendezésében, és fellépett az ankarai szimfonikus zenekar két hangversenyének magyar műsorában. Már Ankarában is volt alkalma népdalokat gyűjteni, de a helyszíni gyűjtés csak 19-én kezdődött. A gyűjtőúton Ahmed Adnan Saygun zeneszerző és két megfigyelő is részt vett. Saygun volt Bartók tolmácsa, és ő jegyezte le a dallamok szövegét. Először Adanában és környékén, majd kisebb falvakban és nomád törzsek téli szálláshelyén vettek fel fonográfhengerekre népdalokat. (A kötet végén található térkép kiemelve mutatja a gyűjtés környékét Anatóliában. Érdekes lett volna egy részletesebb térképet is mellékelni a gyűjtött anyag valamennyi származási helyének feltüntetésével.) Végeredményben mintegy tíz nap alatt 101 énekelt és hangszeres népi előadásról készültek felvételek és feljegyzések, köztük számos, a régi magyar népdalstílussal összefüggésbe hozható példával.

Bartók fellelkesülve tért vissza a török gyűjtőútról, és néhány hét múlva, 1937. január 11-én a felfedezés örömeit felidéző élménybeszámolót tartott a rádió-

1 Bartók Béla levelei. Szerk. Demény János. Budapest: Zeneműkiadó, 1976, 515.

2 Mahmut Ragip Gazimihal: *Türk halk musikilerinin tonal hususiyetleri meselesi*, Istanbul: Nümune Matbaası, 1936

ban, három török példával és azok magyar variánsaival illusztrálva a dallamok rokon kapcsolatát. (Előadásának néhány részlete fennmaradt és hozzáférhető.) Mint mindig, ezúttal is igyekezett az új kutatások eredményét minél előbb megismertetni a szélesebb közönséggel: az előadás átdolgozott formája már a *Nyugat* márciusi számában megjelent, angol nyelvű változatát pedig a *Hungarian Quarterly* hozta le a nyári számában. Az év folyamán Bartók a teljes kiadásra érdemesnek ítélt dallamanyagot lejegyezte, és december 29-én a Magyar Tudományos Akadémián szűkebb szakmai körben is beszámolt a gyűjtés tanulságairól: a fonográffelvételekkel és a lejegyzések vetítésével illusztrált előadásban tizenhat török és – a hasonlóságok bemutatására – öt magyar dallamot szólaltatott meg. Ebben az előadásában egy másik érdekes, nagydobbal kísért oboaféle hangszeren előadott példára (a kötet 62. dallamára: Bozlak, uzun hava = hosszú ének) is felhívta a figyelmet, amelyben a román *hora lunga*, az ukránok *dumy dallama* és az arab-perzsa területeken elterjedt dallamtípus rokonát vélte felismerni.

1938-ban Bartók még remélte, hogy sikerül az anyagból egy török–magyar közös kiadványt létrehozni. Mivel ez a terv meghiúsult, és egyéb elfoglaltságai miatt is, egyelőre félretette a török gyűjteményt. Később Deutsch Jenővel nyomdakész tiszttárat készíttetett a dallamok lejegyzéseiről, amelyet aztán a kiadásra előkészített dalszövegekkel együtt magával vitt Amerikába. A kísérőtanulmányt 1943-ban írta meg, de miután ott sem talált rá kiadót, a nagy román gyűjteményével együtt letétbe helyezte a New York-i Columbia Egyetem könyvtárában. A gyűjtemény először 1976-ban jelent meg, egyszerre két kiadásban: Benjamin Suchoff szerkesztésében³, illetve A. Adnan Saygun és Vikár László gondozásában.⁴ Bartók Péter 2002-ben publikált új kiadása⁵ szorosabban követi a kézirat szövegét, mint az 1976-os verzió, ugyanakkor megtartja Suchoff kiadásának számos korrekcióját. Török fordításban kétszer jelent meg a munka, 1991-ben és 2017-ben.

Bartók török gyűjtésének magyar nyelvű közreadása a Bartók-kutatás nagy adóságai közé tartozott. Sipos János személyében most a téma legfelkészültebb kutatója vállalkozott erre a feladatra. Mint maga a közreadó írja, „30 évvel ezelőtt ott kezdtem a török népek között kutatásaimat, ahol Bartók abbahagyta”. Sipos doktori disszertációját is – több mint egy évtizedes gyűjtőmunka tapasztalatának és eredményeinek a birtokában – Bartók törökországi gyűjtéséről írta (1999). Gyűjtött dallamainak száma meghaladja a tízezret (lásd a jegyzetet a könyv 27. oldalán), és a könyv végén közölt tekintélyes lista (A közreadó publikációi Bartók anatóliai kutatásáról és az anatóliai népzeneéről, 271–273.) tanúsítja Sipos Jánosnak a magyar népzene keleti kapcsolatait vizsgáló tudományágzatban szerzett széles körű ismereteit.

3 Bartók Béla: *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Ed. Benjamin Suchoff. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1976

4 Béla Bartók's *Folk Music Research in Turkey*. Ed. Ahmed Adnan Saygun–László Vikár. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976

5 Bartók Béla: *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Ed. Peter Bartók. Homosassa, Fla, 2002

Bartók tanulmányának első része (Bevezető) tartalmazza az anyag leírását, a második a zenei lejegyzéseket, a harmadik a szövegeket. Noha a közreadott dallamok száma (78 vokális és 9 hangszeres) csekély, a leírás és elemzés megkönnyítésére Bartók jónak látta a monografikus munkáiban kialakított ritmusrendszer szerint csoportosítani őket. A felállított 20 csoportból az első kettőt vizsgálta tüzetesebben: ezek tartalmazzák a vokális dallamoknak csaknem a felét (15, illetve 18 dallam) és itt mutatható ki a legtöbb rokon vonás a régi magyar népzenevel. A 13. és 14. osztály dallamai pontozott ritmusuk révén emlékeztetnek a magyar népdalok bizonyos osztályaira, de a török dallamok kis száma miatt ez nem tekinthető közös eredetre utaló bizonyítéknak. Bartók külön említi a 18. osztály esőkerő dalait (4 dallam), amelyeket az európai gyermekdalokhoz hasonlít, valamint a 20. csoport (hangszeres darabok) feljebb már említett 62. dallamát (Bozlak, uzun hava). A szerkezeti elemzést további megfigyelések követik, az előadás néhány sajátosságáról (pszeudofelütések, hozzáadott szótagok, a hangterjedelem legfelső régiójának használata) és a török zenében használatos terminológiáról. A dalszövegek részletező elemzésében a szövegsorok metrikus szerkezetét táblázat, a refréneket lista mutatja be. Bartók a rímképletek jellegzetességeit is tárgyalja, és külön alfejezetet szentel a szövegek tartalmának, így említi többek között a strófák elején található és a fő tartalommal kapcsolatot nem mutató, általában természeti képet vagy jelenetet ábrázoló szövegsorokat, amelyek a magyar népdalszövegekben is gyakoriak, viszont a magyarokkal szomszédos népeknél ismeretlenek. A Bevezetőt a falvak és énekesek listája (14 falu, 27 énekes), valamint a kottarészben használatos jelmagyarázat zárja. Sipos János „egy nem létező Bartók-szöveg rekonstruálása helyett a lehető legnagyobb pontosságra” törekedett (25.), és ez maradéktalanul sikerült is neki. A fordítás alapjául Bartók Péter kiadása szolgált, a jegyzetekben szögletes zárójel jelzik a közreadó kiegészítéseit.

Bartók fontosnak tartotta, hogy a fonográffal felvett dallamok lejegyzése minél pontosabban tükrözze a népi előadás jellegzetességét. Minthogy a hagyományos kottairás lehetőségei korlátozottak, szükségesnek tartotta speciális kiegészítő jelek alkalmazását, figyelembe véve, mint szerbhorvát gyűjteményének bevezetőjében írta, az ember felfogóképességének lehetőségeit és határait. A jelen kötet dalmainak kottaképe Bartók késői, minuciózus lejegyzéseinek csodálatra méltó példája. A skálától eltérő hangmagasságot reprezentáló nyilak, és a ritmus egészen finom ingadozásainak lekottázása mellett itt is számos kiegészítő jelre volt szükség. Szaggatott kötőív mutatja, ha a látszólag két vagy több szótag egyetlen szótagnak számít; a díszítőhangoknál például különböző a főhang értékéből levonandó vagy önálló értékű hangok jelölése, a hullámos vonal két hang között olyan csúszást szimbolizál, ahol az egyes hangfokok nem különböztethetők meg; ugyanez melizmatikus csoportok esetén pedig a hangok összemosódását jelzi. Bartók lekottázta a hosszan kitarított hangok vibratóját is, minden rezgést külön hanggal jelölve. Üres kottafejvel az úgynevezett kotyogóhangokra utal, melyeknél szintén megkülönbözteti a határozott és a körülbelüli hangmagasságot. Jogi akadályok miatt a Deutsch Jenő készítette kottamásolatokat a magyar nyelvű kiadásban nem lehetett felhasználni. Helyettük kottagrafika készült: a rendkívül igényes, aprólékos

feladatra Mezei Jánosné Csonka Szabina Babett vállalkozott. Az új kottakép minden elismerést megérdemel.

Bartók nagy gonddal készítette elő a dallamok szövegének kiadását. Saygun francia fordításai alapján magyarra fordította a szövegeket, és miután nyilvánvaló lett, hogy a tervezett török–magyar kiadás nem jön létre, angolra is lefordította a szövegeket a már meglévő magyar és francia verziók alapján. (Saygun az 1976-ban megjelent budapesti kiadáshoz szintén készített angol fordítást.) Bartók magyar fordításait a jelen kiadásban jogi akadályok miatt nem lehetett közölni, ezért új fordítás készült az eredeti török szövegből, figyelembe véve Bartók magyar fordítását, és a két angol verziót. Az új szöveg Csáki Éva munkája. A török szövegeknek is két változata van, mivel Saygun közreadásában a standard török formát is közölte. Jelen kiadásban a török szöveg a 2002-ben megjelent eredeti formát követi, de a veláris *i-t ĩ* helyett a ma szokásos *ı-vel* jelöli. Közreadói lábjegyzetben szerepelnek a standard formák, korrekciók és magyarázatok.

A kötethez Vikárius László, a Bartók Archivum vezetője írt előszót, melyben a népzenetudós Bartók pályájának szemszögéből értékeli a török gyűjteményt. A közreadó bevezető tanulmánya (13–28.), felhasználva az idevonatkozó gazdag dokumentumanyagot, rekonstruálja Bartók törökországi utazásának állomásait, a felkéréstől, az útiterv kidolgozásától a gyűjtemény feldolgozásának, kiadásainak történetéig. Részletesen beszámol a gyűjtéssel töltött napok eseményeiről és eredményeiről, bőven idézve Bartók beszámolójából is, amelyet nem sokkal hazatérése után, az élmények friss hatására vetett papírra, és mondott el a rádióban.

A javarészt Sipos János munkája során felgyűlt, jelenleg rendelkezésre álló anyaghoz képest eltörpül Bartók anatóliai gyűjtése; hiányosságaival (időhiány, az inadekvát felszerelés korlátai, nyelvi nehézségek, női énekesek hiánya, korlátozott gyűjtési terület, kevés dallam) Bartók maga is tisztában volt. Nem meglepő tehát, hogy megállapításai az újabb kutatás eredményeinek fényében átértékelődtek. Gyűjteményének jelentősége abban áll, hogy mintát adott az őt követő kutatóknak, és fellendítette a török népzene és a régi magyar népdal keleti kapcsolatainak kutatását.

A kötet 274. oldalán internetes elérhetőségek találhatók Bartók török gyűjtéséhez, ahol nemcsak a zeneszerző eredeti lejegyzései és Deutsch Jenő nyomdakész tisztázatai tanulmányozhatók, hanem az eredeti hangfelvételek is, amelyek méltán tarthatnak számot a szakemberek mellett a nagyközönség érdeklődésére is. Kottával a kézben hallgatva értékelhetők igazán Bartók bámulatos, az élő előadás megannyi részletét tükröző lejegyzései. A hangzásélmény és a könyvben közölt tizenöt fénykép hatásosan idézi fel Bartók késői, utolsó gyűjtőútjának hangulatát.